

УДК 343.214

СИСТЕМНЕ ТЛУМАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ
SYSTEMIC INTERPRETATION OF LAW ON CRIMINAL LIABILITY

Котяй Т.В.,

*здобувач кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена дослідженню системного способу тлумачення кримінального закону. Особлива увага приділяється вживаній термінології – «системне тлумачення», «систематичне тлумачення». Проаналізовані останні дослідження та публікації стосовно питання, що розглядається. Наведена позиція автора стосовно прийнятного позначення цього способу тлумачення.

Ключові слова: системне тлумачення, систематичне тлумачення, системні зв'язки кримінального закону, функціональні зв'язки координації, функціональні зв'язки субординації.

Статья посвящена исследованию системного способа толкования уголовного закона. Особое внимание уделяется применяемой терминологии – «системное толкование», «систематическое толкование». Проанализированы последние исследования и публикации по рассматриваемому вопросу. Приведена позиция автора относительно приемлемого обозначения этого способа толкования.

Ключевые слова: системное толкование, систематическое толкование, системные связи уголовного закона, функциональные связи координации, функциональные связи субординации.

The article investigates systemic method of interpretation of law on criminal liability. Particular attention is paid to the used terminology – «systematic interpretation», «systemic interpretation». Recent researches and publications on this issue are analyzed. The author's position regarding the acceptable way of designation of this method of interpretation is given.

Key words: systemic interpretation, systematic interpretation, system connections of criminal law, functional relationships of coordination, functional relations of subordination.

Постановка проблеми. Ускладнення суспільних відносин та збільшення кількості можливих протиправних діянь зумовило поступову зміну обсягу кримінального закону та змісту його статей. У зв'язку із цим викласти всі необхідні положення в тексті однієї статті стало неможливим і недоцільним, тому першочергова увага зосереджена саме на використанні зв'язків як усередині самого кримінального закону, так і кримінального закону із системою законодавства.

Системне тлумачення дає можливість виявити суперечності й колізії в законодавстві, норми, які формально не скасовані, але фактично не діють, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, допомагає правильно зрозуміти сферу їх дії, коло осіб, на яких поширюється їх дія, зміст того чи іншого терміна.

Стан дослідження. Питанням вивчення системного способу тлумачення правових норм присвячені праці таких вчених, як: П.П. Андрушко, О.О. Березина, П.С. Берзін, О.В. Белокуров, Є.В. Благов, О.І. Бобильов, С.В. Бобровник, Ю.Л. Власов, В.К. Гришук, О.О. Дудоров, Б.С. Ебзеев, Н.О. Єфімова, Г.П. Задорожний, А.Г. Заєць, О.В. Зайчук, О. І. Кадикало, М.В. Котенко, В.О. Котюк, Т.С. Коханюк, О.В. Майстренко, Л.Г. Матвєєва, А.А. Музика, Н.М. Оніщенко, І.М. Паньонко, Н.М. Пархоменко, Т.С. Подорожна, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, Б.М. Телефонко, В.П. Тихий, А.М. Толочко, Є.В. Фесенко, М.І. Хавронюк, С.Д. Шапченко, Е.Г. Юдін та інші.

Мета статті – аналіз вживаної термінології та встановлення доцільності позначення цього способу тлумачення як «системного».

Виклад основного матеріалу. Про системне тлумачення кримінального закону йдеться ще в дореволюційній науці кримінального права. Багатьма вченими наприкінці XIX – на початку XX століть систематичне тлумачення визнавалося як самостійний спосіб. Зокрема, М.М. Коркунов [1, с. 419] писав, що під систематичним тлумаченням слід розуміти з'ясування змісту норми з міркування її співвідношення в загальній системі права. М.С. Таганцев [2, с. 90] у своїх лекціях із кримінального права роз'яснював, що при систематичному тлумаченні визначення змісту правових положень залежить від того місця, яке вони посідають у законі. Й.В. Михайловський [3, с. 420] зазначав, що законодавець поділяє всі закони за чітко логічною системою, а тому закони кожного розділу, підрозділу тощо перебувають між собою в найближчому спорідненому зв'язку, а систематичний прийом є з'ясуванням змісту закону на підставі того положення, яке займає закон, що тлумачиться, у системі права або в певному відділі.

Як у дореволюційній юридичній літературі, так і в літературі радянського періоду цей спосіб тлумачення позначався як «систематичний» [4; 5; 6; 7]. Більшість авторів визнавали цей спосіб тлумачення як самостійний, але однакового розуміння сутності цього способу не склалося.

Визначаючи важливу роль цього способу тлумачення в процесі застосування кримінального закону,

Я.М. Брайнін [4, с. 230–231] писав про те, що важливого значення набуває правильне з'ясування місця, що займає закон, який інтерпретується, в загальній системі галузі законодавства або законодавства в цілому. Автор зазначає, що саме це дозволяє виділити його характер, значення, завдання і сферу застосування. Так, систематичне тлумачення має своїм завданням з'ясування змісту закону виключно у зв'язку з місцем, яке він займає в системі законодавства. Від систематичного тлумачення слід відрізнити порівняльний аналіз законів, навіть за умови, що останні займають різне місце в даній системі законодавства. І лише у випадках, коли норми кримінального закону містять бланкетну диспозицію, на чому зосередив увагу вчений, то, як правило, потрібно вдаватися власне до систематичного тлумачення.

Вихідним моментом для систематичного тлумачення, як справедливо зауважив А.С. Піголкін [6, с. 76–77], є результати, які отримані в процесі граматичного тлумачення. Саме систематичний спосіб тлумачення, на його думку, допомагає більш детально визначити текстуальний зміст правової норми, усунути недоліки, що можуть виникнути в процесі граматичного тлумачення. Вчений стверджував, що під час систематичного тлумачення, по-перше, розкривається зміст правової норми залежно від місця, яке вона займає в системі кодексу або іншого нормативного акта, а також залежно від того, в якому за значимості нормативному акті ця норма закріплена, а по-друге, конкретна досліджувана норма порівнюється з нормами інших галузей права, з якими вона знаходиться в певному зв'язку чи взаємозалежності. Кожен із цих двох аспектів, на думку науковця, має самостійне значення. Наведене свідчить, що автор диференціював систематичні зв'язки на близькі (встановлення яких допомагають інтерпретатору чітко відмежувати сферу дії норми, що тлумачиться, від сфери дії всіх інших правових норм, схожих з нею за змістом) та більш віддалені (непрямі, що досліджуються в тому випадку, коли яке-небудь питання вирішене недостатньо або не зовсім чітко в досліджуваній нормі).

П.О. Недбайло [7, с. 380, 389] зводив систематичне тлумачення лише до встановлення місця норми права в нормативному акті. З'ясування ж змісту норми шляхом виявлення її місця в системі права, зіставлення з іншими нормами автор називає логічним тлумаченням. Видається, що вчений необґрунтовано диференціював єдине за своїми прийомами тлумачення на два види: систематичне і логічне.

Найбільш обґрунтованою видається позиція О.Ф. Черданцева [5, с. 118], який виділяє «просторові» зв'язки між нормами права. Вчений пропонує розглядати з точки зору системи законодавства зв'язки норм, що перебувають 1) в одній статті; 2) в одному нормативному акті, одному розділі, главі кодифікованого акта; 3) у різних розділах, главах та інших частинах нормативного акта; 4) у різних нормативних актах, прийнятих одним і тим же державним органом; 5) у різних нормативних актах, прийнятих різними державними органами. З точки зору систе-

ми права це можуть бути зв'язки норм: 1) одного інституту; 2) різних інститутів, але однієї галузі; 3) різних галузей права. Причому вказані зв'язки можуть існувати в комплексі, в різних поєднаннях.

Розвиваючи теоретичну спадщину своїх попередників, сучасні науковці в переважній більшості одностайні щодо важливості й необхідності виділення систематичного способу тлумачення, але однакового розуміння сутності цього способу ще не склалося. Немає єдності поглядів і щодо вживаної термінології. Так, у наукових роботах відповідний спосіб тлумачення йменується або як системний [8; 9], або систематичний [10; 11, с. 44; 12, с. 30; 13, с. 96]. В окремих працях ці два терміни використовуються паралельно [14, с. 96].

Термін «систематичний» тлумачиться словниками як «постійний», «регулярний», «який спирається на певну систему», «суворо планомірний» [15, с. 1126]. Буквально під «систематичним» тлумаченням слід розуміти постійно, регулярно, багаторазово здійснювану діяльність, що спирається на певну планомірну систему.

Вважаємо доцільним підтримати думку вчених, які вважають, що така назва способу є не зовсім вірною [16, с. 71; 17, с. 88], та іменувати вказаний спосіб тлумачення як «системний». Слід також зазначити, що саме цей термін використовує у своїй правотлумачній практиці КСУ [18].

Системний спосіб тлумачення – це сукупність прийомів визначення змісту кримінально-правової норми на підставі знань про системні зв'язки, що існують між нею та іншими юридичними нормами. Так, доцільність використання цього способу тлумачення обумовлюється системним характером права, оскільки правові норми утворюють злагоджену, несуперечливу систему. Будь-яка норма права є складовою частиною системи права, яка являє собою не просто сукупність норм, де зміст і значення кожної окремої норми виводиться безпосередньо із самої себе, а систему норм, у якій місце, значення і зміст кожної окремої норми обумовлені іншими нормами. Тому для того, щоб з'ясувати дійсний зміст норми права, що підлягає застосуванню, необхідно встановити її системні зв'язки, виявити всі інші пов'язані з нею норми, які можуть вплинути на результат тлумачення. Природа такого аналізу міститься в системності права як його сутнісній ознаці.

На сьогоднішній день у науковій літературі загально визнано, що система права має об'єктивне походження, система ж законодавства є формою вираження системи права. Право та його система співвідносяться із законодавством і його системою як зміст і форма. Способи викладу елементів норми права в статтях нормативно-правових актів різні, але вони зберігають свою логічну структуру.

Так, одні автори [19, с. 51; 20, с. 185] під системним тлумаченням розуміють спосіб, за допомогою якого можна уточнити зміст правової норми, поглибити знання про волю законодавця шляхом зіставлення норми, що тлумачиться, з іншими нормами. Іншими вченими [21, с. 350] висловлена точка зору,

що системне тлумачення передбачає аналіз зв'язків між частинами норми права (гіпотезою, диспозицією, санкцією), між різними нормами права одного закону, а іноді між нормами, що містяться в різних нормативних актах. Деякі дослідники [22, с. 414] вказують, що вказаний спосіб тлумачення полягає в з'ясуванні змісту правової норми шляхом її зіставлення з іншими нормами права, встановлення її місця в системі норм даної галузі права. Існує також думка, що системне тлумачення має на увазі з'ясування смислу правової норми у зв'язку з тим місцем, яке вона посідає в єдиній системі норм права і, отже, в її співвідношенні з іншими правовими нормами, що належать як до даної галузі права, так і до інших галузей [23, с. 351].

Досить поширеним є твердження науковців [24, с. 55], які вважають, що це спосіб з'ясування змісту правових вимог в їх взаємному зв'язку, а також у зв'язку з їх місцем і значенням у даному нормативному акті, інституті, галузі й усій системі права в цілому.

Цікавою видається пропозиція про порівняння в межах системного способу тлумачення елементів норми, що входять до даної галузі або системи права в цілому, із загальними принципами законодавства [25, с. 34].

Т.С. Коханюк [26, с. 171] у своїй монографії більш детально аналізує вказаний спосіб тлумачення та описує алгоритм застосування прийомів системного тлумачення в наступній послідовності: 1) встановлення місця припису в системі кримінального закону; 2) встановлення інших приписів, які взаємодіють із приписом, що потребує тлумачення на основі системоутворюючих зв'язків; 3) встановлення інших приписів, які взаємопов'язані із приписом, що потребує тлумачення на основі системних зв'язків; 4) встановлення юридичної сили всіх приписів, які перебувають у зв'язку із приписом, що потребує тлумачення; 5) зіставлення, порівняння і розмежування приписів, які перебувають у зв'язку із приписом, що потребує тлумачення. При цьому автор окремо диференціює правила такого тлумачення: спочатку потрібно використовувати ті правила системного тлумачення кримінального закону, які ґрунтуються на використанні системоутворюючих зв'язків; далі слід використовувати ті, які ґрунтуються на використанні системних зв'язків; останніми використовувати ті, які передбачають можливість перевірки отриманого результату використання попередніх правил системного тлумачення кримінального закону.

Розвиваючи ідею про алгоритм тлумачення, вважаємо доцільним використання одночасного комплексного використання різних способів тлумачення. Усі відомі види тлумачення, безумовно, виконують важливу функцію в частині розуміння і правозастосування кримінально-правової норми, але жоден із них, взятий окремо, не в змозі забезпечити досягнення цієї мети. Саме тому принциповим вбачається застосування комплексного способу тлумачення, який вміщує відповідно елементи (прийоми) всіх відомих способів у своїй системній сукупності.

Особливу увагу слід звернути на існування складних (або комплексних) інститутів права, що входять до складу різних галузей права, але регулюють взаємопов'язані споріднені відносини, що важливо для здійснення системного тлумачення норм права. Зумовлене специфічними потребами правового регулювання деяких видів суспільних відносин, функціонування комплексних інститутів права є не довільним об'єднанням норм. Існування подібних інститутів спричиняє серйозні проблеми практичного характеру не лише під час здійснення тлумачення норми права, але й у ході систематизації законодавства. Невирішеність проблем галузевої належності того чи іншого інституту призводить до дублювання його норм у різних законодавчих актах та виникнення колізій. Для прикладу, інститут звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, зв'язок між Загальною та Особливою частинами КК України має бути безпосереднім, жодна норма однієї з частин кодексу не має суперечити чи ставити під сумнів положення іншої частини. Однак часто виникають суперечності між ухваленими доповненнями до КК України та вже наявним чинним текстом кримінального закону. Вдалим є приклад, наведений В.О. Навроцьким у своєму підручнику: у ч. 4 ст. 28 КК України передбачено, що злочин визнається вчиненим злочинною організацією... члени якої за попередньою змовою організувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. У контексті процитованої частини статті йдеться про множинність злочинів. Однак із окремих статей Особливої частини КК розуміємо, що злочинні організації певних видів можуть створюватися і для вчинення одного злочину. Так, у ч. 1 ст. 255 КК України йдеться про створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину.; ст. 257 КК – про організацію озброєної банди з метою нападу, участь у такій банді чи вчинюваному нею нападі [27, с. 263]. Позиція Пленуму Верховного Суду України в цьому випадку викликає сумніви щодо дотримання правил системного тлумачення кримінального закону, адже в п. 17 своєї Постанови № 13 від 23 грудня 2005 року «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» зазначено: «...бандою необхідно визнавати озброєну організовану групу або злочинну організацію, яка попередньо створена з метою вчинення кількох нападів на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб або одного такого нападу, який потребує ретельної довготривалої підготовки».

Кримінальний закон – це система та водночас підсистема більшої системи – системи законодавства. Найбільш виражений вплив на кримінальний закон здійснюється через наявні зв'язки між ним як простою системою та більш складною системою – системою законодавства.

Оскільки зв'язок, цілісність та обумовлена ними стійка структура – це ознаки будь-якої системи, то логічний наголос в понятті «система» припадає саме

на зв'язки [28]. Довкола цього поняття значною мірою і зосереджена вся проблематика, характерна для системного підходу.

Такою ж була і позиція О.Ф. Черданцева, який стверджував, що та чи інша множинність об'єктів може бути визнана системою лише за наявності системоутворюючих зв'язків. Право ж має основні системоутворюючі зв'язки, які характерні тільки для нього.

Такими системоутворюючими зв'язками є: генетичні, структурні (зв'язки побудови), субординації, координації (взаємодії), управління. У науковій літературі запроновані різні їх варіації. Зокрема, О.Ф. Черданцев останні три види відносить до зв'язків функціональних.

Аналізуючи вищевживану термінологію, зазначимо, що під побудовою розуміється взаємне розташування частин чого-небудь (структура, будова) [29], під координацією – узгодженість рухів, дій (погодження, відповідність, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо) [30], під взаємодією – співдія, збіг (взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь) [31]; управління – спрямування діяльності, роботи когось, чого-небудь (перебування на чолі когось, чогось, керування) [32].

Дослідженням проблематики займався О.О. Бастрікіна, А.М. Васільєв, Ю. Л. Власов, Д.Ю. Гончаров, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Черданцев та інші. Тому з цього приводу існують різні думки науковців. Наприклад, Д.Ю. Гончаров пише про те, що систему утворюють не зв'язки, а її елементи [33, с. 140–141]. Науковець акцентує увагу на тому, що О.Ф. Черданцев невдало використовує термін «системоутворюючі» для позначення окремих видів зв'язків у праві. Деякі дослідники також пишуть про існування саме системних зв'язків, під якими розуміють внутрішні зв'язки кримінального закону або внутрішні зв'язки законодавства [34, с. 462–464].

Отже, під час системного способу тлумачення мають значення елементи системи кримінального закону і системоутворюючі зв'язки між цими елементами. Також слід належну увагу приділити системним зв'язкам кримінального закону в системі законодавства.

Загалом науковці зауважують про існування та визначення системних зв'язків та наявність поряд із ними й елементів системи. Інші вчені говорять про системоутворюючі фактори та зв'язки і передбачають наявність тих та інших.

О.О. Бастрікіна [35, с. 16–17] в дисертаційному дослідженні «Системоутворюючі зв'язки внутрішнього змісту права» роз'яснює, що системоутворюючими факторами можуть бути всі ті сили, причини, обставини, які обумовлюють структуру права, призводять до формування та розвитку її підрозділів. Вживана автором термінологія «всі ті сили» залишає місце для дискусій.

Інші дослідники зауважують на необхідності позначення терміном «системоутворюючі зв'язки» лише генетичних зв'язків системи, розуміючи під

ними зв'язки, які виникають не лише в процесі формування, але й розвитку тієї чи іншої системи.

Щодо зв'язків координації та субординації, то їх належність до структурних зв'язків обґрунтовує у своїй роботі Т.С. Коханюк [36, с. 101]. Частина науковців мають іншу позицію, зокрема Л.Б. Тунова, Р.Б. Тополевський, С.В. Поленіна зазначають, що зв'язки координації та субординації слід відносити до функціональних зв'язків.

Будучи одним із різновидів основного зв'язку в системі законодавства, субординаційні зв'язки характеризують складну ієрархічну будову системи права. Чітка послідовна реалізація зв'язків такого роду – одна з необхідних умов дотримання законності. Субординаційні зв'язки здійснюють безпосередній вплив на формування системи законодавства, зумовлюючи таким чином внутрішню «згуртованість» законодавства із врахуванням супідрядності нормативно-правових актів цієї системи.

Зв'язки координації виражають інший бік єдності права як цілісної системи. Вони виявляються тоді, коли норми права діють у поєднанні, а саме в процесі функціонування регулятивних і охоронних норм, норм загальних і спеціальних.

Таким чином, виявивши в процесі системного тлумачення необхідні системні зв'язки, суб'єкт правотлумачення уточнює зміст норми кримінального права та доходить висновку про можливість її реалізації стосовно конкретної ситуації. Саме за допомогою цього способу тлумачення може бути визначена сфера дії норми права в часі, намічене коло

суб'єктів, на яких вона поширює свою дію, виявлені правотворчі помилки, колізії норм права, прогалини правого регулювання.

Висновки. Таким чином, викладене дозволяє дійти наступних висновків:

1) аналізований спосіб тлумачення слід визначати як системний;

2) системний спосіб тлумачення – це сукупність прийомів визначення змісту кримінально-правової норми на підставі знань про системні зв'язки, що існують між нею та іншими юридичними нормами;

3) у свою чергу, системне тлумачення норм кримінального права — це інтелектуально-вольова діяльність суб'єкта правозастосування, що ґрунтується на сукупності властивих їй прийомів і правил, у ході якої зміст норм кримінального права з'ясовується з урахуванням функціональних зв'язків координації і субординації системи права;

4) системний спосіб тлумачення сприяє тому, що юридично різні правові норми здатні регулювати кримінально-правові відносини системно та комплексно. Зміст норми права в системному тлумаченні з'ясовується на основі визначення її місця в нормативно-правовому акті, встановлення внутрішньогалузевих і міжгалузевих смислових зв'язків з іншими нормами права, правовими інститутами тощо. Запорукою ж успішного системного тлумачення є логічно витримана, внутрішньо узгоджена, послідовна в проведенні своїх принципів система права в цілому, до побудови якої повинен прагнути законодавець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.
2. Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права: часть общая: курс лекцій / Н.С. Таганцев. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1874. – Кн. 1: Учение о преступлении. – Вып. 1. – 284 с.
3. Михайловский И.В. Очерки философии права / И.В. Михайловский. – Томск : В.М. Посохин, 1914. – Т. 1. – 632 с.
4. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Брайнин. – М. : «Юридическая литература», 1967. – 240 с.
5. Черданцев А.Ф. Вопросы толкования советского права / А.Ф. Черданцев. – Свердловск : СЮИ, 1972. – 193 с.
6. Пиголкин А.С. Толкование нормативных актов в СССР / А.С. Пиголкин. – М. : Гос. издат. юр. лит., 1962. – 164 с.
7. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм / П.Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
8. Дворников Н.Л. Системное толкование норм права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.Л. Дворников ; Нижегородская акад. МВД России. – Волгоград, 2007. – 22 с.
9. Коханюк Т.С. Системне тлумачення кримінального закону : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т.С. Коханюк; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 285 с.
10. Булаев А.Н. Роль систематического толкования в обеспечении единства российского законодательства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.Н. Булаев ; Саратов. гос. акад. права. – С., 2008. – 20 с.
11. Кримінальне право України: Загальна част. : [підруч.] / [В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
12. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна част. : [підруч.] / [П.Л. Фріс]. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Атіка, 2009. – 512 с.
13. Українське кримінальне право. Загал. част.: [підруч.] / [за ред. В.О. Навроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.
14. Дудоров О.О. Кримінальне право: [навч. посіб.] / [О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк]; за заг. ред. М.І. Хавронюка. – К. : Ваіте, 2014. – 944 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
16. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права: [монографія] / [Ю.Л. Власов]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 177 с.
17. Михайлович Д.М. Толкование закона: [монографія] / [Д.М. Михайлович]. – Х. : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. – 198 с.
18. Рішення у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів): рішення Конституції. Суду України від 09.02.1999 р. № 1-рп // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 7. – Ст. 255.
19. Гранат Н.Л. Толкование норм права в правоприменительной деятельности органов внутренних дел : [учеб. пособие] / [Н.Л. Гранат, О.М. Колесникова, М.С. Тимофеев]. – М. : Акад. МВД СССР, 1991. – 83 с.
20. Таева Н.Е. Толкование конституционно-правовых норм в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Н.Е. Таева ; Моск. гос. юрид. акад. – М., 2005. – 219 с.

21. Кашанина Т.В. Юридическая техника / Т.В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2007. – 512 с.
22. Теория государства и права : [учеб. для вузов] / [под ред. М.М. Рассолова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2004. – 735 с.
23. Комаров С.А. Общая теория государства и права: [учебник] / [С.А. Комаров]. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 512 с.
24. Рабінович П.М. Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П.М. Рабінович, С.Є. Федик. – Л. : Астрон, 2004. – 124 с.
25. Хабриева Т.Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика / Т.Я. Хабриева. – М. : Юристъ, 1998. – 245 с.
26. Коханюк Т.С. Системне тлумачення кримінального закону: [монографія] / [Т.С. Коханюк]. – Л. : ЛьвДУВС, 2014. – 264 с.
27. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: [навч. посібник] / [В.О. Навроцький]. – 2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
28. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. – Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. – 964 с.
29. Нечитайленко А.А. Основы теории права: [учебное пособие] / [А.А. Нечитайленко]. – Х. : Консум, 1998. – 174 с.
30. Новый словарь украинської мови: в 3 т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – Вид. 2-ге, випр. – К. : Аконіт, 2003. – Т. 1: А-К. – 928 с.
31. Новый словарь украинської мови: в 3 т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – Вид. 2-ге, випр. – К. : Аконіт, 2003. – Т. 2: К-П. – 928 с.
32. Новый словарь украинської мови: в 3 т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – Вид. 2-ге, випр. – К. : Аконіт, 2003. – Т. 3: П-Я. – 864 с.
33. Овчинников Н. Структура / Н. Овчинников // Философская энциклопедия / гл. ред. Ф.В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 140–141.
34. Олійник А. Норм права реалізація (загальна характеристика) / А. Олійник // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С. 462–464.
35. Бастрыкина О.А. Системообразующие связи внутреннего содержания права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.А. Бастрыкина ; Волгоград. акад. МВД Рос. Фед. – Волгоград, 2006. – 28 с.
36. Коханюк Т.С. Системне тлумачення кримінального закону : [монографія] / [Т.С. Коханюк]. – Л. : ЛьвДУВС, 2014. – 264 с.